

TEMA BROJA: RATNI ZLOČIN NE ZASTAREVA

RATNI ZLOČINI I NJIHOVO PORICANJE U XX VEKU: IZMEĐU MEĐUNARODNIH SUDOVA I NACIONALNIH JURISDIKCIJA

Kada padaju mitovi

mr Vladimir Petrović *Institut za savremenu istoriju, Beograd*

Problemi sa kojima se tranziciona pravda u Srbiji danas suočava nisu tako jedinstveni. Obrazac poricanja je prepoznatljiv. Suočavanje sa zločinima nedavne prošlosti nije ni spontan ni jednostavan proces. Opstruiraju ga ljudi na pozicijama moći koji su u njih u različitoj meri umešani, ili ljudi koji su bili pristaše politike koja je do njih dovela, a to toleriše čutljiva većina, ogrubela od rđavih iskustava i oskaćene empatije

Britanski istoričar Erik Hobsbaum je, ne bez dobrih razloga, vek za nama nazvao „dobom ekstrema“. Sa jedne strane, dvadeseti vek karakteriše pomak do sada nezabeleženih razmara, dok sa druge beleži nezapamćena razaranja. Tako je taj vek protivurečnosti ostao zapamćen i po tome što je tokom njega koncept univerzalnih ljudskih prava zaživeo, dok su ona istovremeno u praksi brutalno kršena. Prvu polovinu veka su obeležili međudržavni ugovori poput Haških i Ženevske konvencije, čije su potpisnice nastojale da regulisanjem prava i običaja ratovanja zaštite učesnike u sukobu, pa i da Brijan-Kelgovim paktom iz 1927. godine zabrane rat kao sredstvo rešavanja sukoba. Ironijom istorije, iza svakog ovog pregnuća sledio je globalni sukob –Prvi, pa Drugi svetski rat. Taj je destruktivni ciklus zaustavljen samo stoga što su dve sile pobednice, Sjedinjene Američke Države i Sovjetski Savez, došle u posed naoružanja tako razorne snage da bi direktni sukob između njih mogao dovesti do uništenja planete. Tokom odmeravanja snaga u hladnom ratu ova dva bloka, milioni ljudi su stradali u konfliktima niskog intenziteta, ali visokog mortaliteta.

Međutim, uprkos tome što rat nije ni zabranjen niti humanizovan, razvojem međunarodnog humanitarnog prava i međunarodnih propisa o ljudskim pravima, kristalisa se pojам ratnog zločina i osmišljeni su instrumenti za njegovu detekciju, kažnjavanje i prevenciju. Vekovima prisutan senzibilitet da u ratu nije sve dozvoljeno kodifikovan je u Haškim konvencijama. Tako su već tokom Balkanskih ratova i u Prvom svetskom ratu različite komisije dobine osnov da dokumentuju ratne zločine počinjene tokom sukoba. Naravno, ispostavilo se da je veoma teško primenti ove instrumente u praksi. Države su bile nesklone da se odreknu zločina kao sredstva državne politike, a posebno su bile nespremne da kažnjavaju ratne zločince iz sopstvenih redova. Kako, sa druge strane, nisu bile spremne ni da javno i konsekventno prigrele ratne zločine kao aspekt svoje strategije, tako se njihovo poricanje pojavilo kao organizovani državni projekat. Kao dobar primer ovog razvoja izdvaja se izveštaj međunarodne komisije koju je 1913. oformila Karnegijeva fondacija sa ciljem ispitivanja zločina počinjenih tokom Balkanskog rata. Komisija je utvrdila da su sve zaraćene strane činile teške zločine nad zarobljenicima i civilima i te tvrdnje dokumentovala u obimnom izveštaju. Države su, međutim, na svakom koraku otežavale rad Komisiji, njene nalaze osporavale i zataškavale, pa se tako taj izveštaj i ne može naći tako lako u regionu. Jedan njegov primerak na francuskom jeziku dostupan je u Univerzitetskoj biblioteci u Beogradu. Nije ni preveden na lokalne jezike, sem u Bugarskoj, gde je njegov prevod i objavljinje sredinom devedesetih izazvao živu polemiku koja je pokazala svu istrajnost politike poricanja ratnih zločina, makar oni bili stari i više od osam decenija.

Još jedan od paradoksa dvadesetog veka sastoji se i u tome što se mastilo na izveštaju Karnegijeve komisije, koji je govorio o „varvarskom ponašanju necivilizovanih Balkanaca“ nije još ni osušilo, a „civilizovana“ Evropa je uletela u Prvi svetski rat, koji je vođen savremenijim tehnološkim sredstvima, ali ne i mnogo humanijim načelima ratovanja, pa je tako ratni zločin prestao biti isključivo balkanska tema i dobio svoj evropski karakter. Tako je i poricanje ratnih zločina postalo obeležje gotovo svih učesnika u sukobu. Tokom rata su pljuštale uzajamne optužbe za agresiju, nehumanu tretman civila i ratnih zarobljenika, pri čemu su posebno dobro dokumentovani bili zločini trupa Centralnih sila, Nemačke i Austro-Ugarske. Budući da je Nemačka rat i izgubila, otvorila se mogućnost utvrđivanja njene odgovornosti, pa je tako na Mirovnoj konferenciji u Versaju kao jedna od tačaka sporazuma (čl.231) naznačena odgovornost Nemačke za izbijanje rata i otvorena mogućnost kažnjavanja njene vojne i političke elite za ratne zločine, a Nemačka je opterećena i plaćanjem velike ratne odštete. U Nemačkoj je ovaj razvoj praćen sa neskrivenim negiranjem odgovornosti. Političari, intelektualci i javni radnici su zdušno učestvovali u tzv. debati o krivici za rat (Kriegsschuldfrage), poričući ili umanjujući odgovorost Nemačke za izbijanje rata.

U takvoj atmosferi se lako skliznulo ne samo u poricanje odgovornosti za započinjanje rata već i u zataškavanje zločina počinjenih u njegovom toku, kao i minimiziranje njihove rasprostranjenosti i sistematičnosti. Sile Antante su u međuvremenu odustale od međunarodnih suđenja počiniocima zločina, te su nemačkoj vlasti isporučile listu osumnjičenih ratnih zločinaca, sa zahtevom da ih Nemačka privede pravdi i kazni. Sudbina te liste dobar je podsetnik da problemi sa kojima se Srbija danas suočava nisu tako jedinstveni. Prva lista koju su Saveznici sačinili sadržala je 3.000 imena, da bi je oni sami srezali na 854 osumnjičenih, među kojima su se nalazili i ratni kancelar Betman-Holweg i vojni zapovednici Ludendorf i Hindenburg. Posle novih protesta u Nemačkoj i ova je lista smanjena na 45 niže rangiranih osoba, koje su zaista i procesuirane pred nemačkim Vrhovnim sudom u Lajpcigu 1921. Međutim, i od tog broja, suđenje je započeto samo dvanaestorici. Od njih su samo šestorica osuđena, i to na kraće vremenske kazne, a dvojica su čak i utekla uz pomoć stražara i na oduševljenje nemačke javnosti. Takav razvoj je bio ne samo potvrda međuratne pošallice da je pravda u Nemačkoj „slepa u desno oko“, već i pokazatelj da međunarodnim instrumentima garantovana ljudska prava ne moraju nužno biti ostvarena u opstruktivnom kontekstu nacionalnih pravnih sistema.

Ovaj pravni debakl je bio veoma živ u sećanju ljudi koji su posle još jednog nemačkog poraza u Drugom svetskom ratu razmišljali o njegovim pravnim reperkusijama, i presudno je uticao na odluku o formiranju Međunarodnog vojnog tribunala u Nurnbergu, pred kojim je nacistička elita suđena za zločine protiv mira, kršenje pravila i običaja ratovanja i zločine protiv čovečnosti. Na optužnici se, na čelu sa rajhsmaršalom Geringom našlo 24 zvaničnika nacističke uprave, vojske, mornarice, policije, diplomacije, ekonomije i propagande. Dvanaest je osuđeno na smrt vešanjem, a sedam na vremenske kazne. U senci ovog megaprocesa, manje je zapažena, ali ne i manje značajna serija postupaka koji su u Nurnbergu vođeni od 1946. do 1948. protiv grupe nemačkih lekara, visokih oficira, pravnika i industrijalaca, tokom kojih je u velikoj meri rasvetljena kriminalna srž Hitlerove države. Međutim, težina tih otkrića nije se osetila istom snagom u međunarodnoj i nemačkoj javnosti. Dok je na međunarodnom nivou ishod tih procesa samo potvrdio već oblikovana uverenja o prirodi nacističkog režima, Nemci su velikom većinom poklanjali i malo pažnje i malo poverenja ovom sudskom ishodištu Drugog svetskog rata. Mnogi su prosto pripisivali presude „pravdi pobednika“, ili zaklanjali pogled okrećući se egzistencijalnim temama i nastojeći da zaborave kriminalnu prošlost.

Bilo je potrebno da prođe gotovo petnaest godina da bi samo nemačko pravosuđe počelo da se interesuje za zločine iz tog perioda. Tek sa Ulmskim suđenjem 1958. takozvanim Ajnzacgrupama, koje su vršile masovne egzekucije na Istočnom frontu, ovaj interes se ponovo pojavio. U početku se radilo o entuzijazmu nekolicine istrajnih tužilaca, poput Frica Bauera, ali su ubrzo formirane i specijalizovane institucije, poput Centralne stanice za istraživanje nacističkih zločina u Ludvigsburgu. Pomognuti istorijskim i politikološkim studijama o Trećem rajhu koje su se u međuvremenu pojavile, pokreću se novi postupci koji počinju da potresaju nemačku javnost. Tako je 1963. u Frankfurtu na Majni počelo suđenje šesnaestorici logorskih čuvara iz Aušvicu, koje je Nemci suočilo sa bestijalnostima koje su činili obični ljudi, njihove komšije i sugrađani. Jedan za drugim padali su mitovi kojima su do tada zločini poricani ili opravdavani. „Samo sam izvršavao naređenja“, „i oni su činili zločine“, „nisam imao pojma šta se dešava“ postale su otrcane fraze koje su izgubile svaku uverljivost. Sa studentskim protestima 1968., ovaj preokret dobija svoj definitivan oblik, i nemački proces suočavanja sa prošlošću (*Vergangenheitsbevältigung, Aufarbeitung der Geschichte*) je postao zaokružen, rezultujući gotovo apsolutnim društvenim konsenzusom i gotovo neprekinutim lancem postupaka za zločine iz nacističkog perioda koji zamire tek sredinom devedesetih godina. Snaga tog konsenzusa ogleda se i u propisima nemačkog krivičnog zakona koji kriminalizuju i poricanje nacističkih zločina.

Od kakvog je značaja evokacija ovog primera za proučavanje ratnih zločina počinjenih na prostoru bivše Jugoslavije i njihovog poricanja? Čini mi se od višestrukog. Pre svega, iako obiluje neporecivim specifičnostima, obrazac poricanja sa kojim se ovde susrećemo je prepoznatljiv. Suočavanje sa kriminalnim aspektima prošlosti, a posebno sa zločinima nedavne prošlosti, nije ni spontan ni jednostavan proces. Opstruiraju ga ljudi na pozicijama moći koji su u njih u različitoj meri umešani, ili

Ijudi koji su bili pristaše politike koja je do njih dovela, a to toleriše čutljiva većina, ogrubela od rđavih iskustava i oskaćene empatije. Stoga su u različitim nacionalnim kontekstima ove spoznaje uvek dolazile sa zamašnim zakašnjenjem. U čitavoj kontinentalnoj Evropi je tokom Drugog svetskog rata sproveđen nacistički projekat uništenja jevrejskog naroda, i svugde je, u manjoj ili većoj meri, nailazio na određen broj lokalnih pomagača. Međutim, taj vid kolaboracije i njegove razmere praktično tek odskora izlaze na videlo u tim zemljama. Često izazivaju nevericu i poricanje, kao u Francuskoj, u kojoj je nekoliko zakasnelyih suđenja iz devedesetih (proces Pjeru Tuvijieu i Morisu Paponu) izazvalo čitav niz takvih skandala. Slično je propraćena i jednako pozna komisija koju je švajcarska vlada organizovala da bi utvrdila šta su tačno švajcarske banke radile sa depozitima Jevreja tokom rata. U Belgiji se tek sada ozbiljno postavlja pitanje kriminalnog karaktera njene kolonijalne uprave u Kongu. U Sjedinjenim Američkim Državama vode se već decenijama postupci vezani za otimanje zemlje američkim Indijancima. Pored navedenih, postoji još čitav niz istorijskih zločina za koje postoji opravdana bojazan da neće ni dobiti svoje pravno ili moralno ishodište.

Međutim, nemački primer je važan za kontekst raspada Jugoslavije i zbog još jednog dodatnog razloga. U njemu se, jasnije no drugde, vidi sva dubina prožimanja međunarodnog i nacionalnog aspekta procesuiranja ratnih zločina. Kao što je Nürnberga predstavljao nužan podsticaj za pravno suočavanje sa zločinima nacizma, tako je i Haški tribunal, prvi međunarodni krivični sud osnovan nakon Nürnberga, predstavljaо početak obračuna sa zločinima počinjenim na teritoriji bivše Jugoslavije. Kao što je Nürnberg otvorio poglavlje pravne borbe sa nacizmom, tako je Hag pokrenuo proces kažnjavanja ratnih zločinaca. Bez Nürnberga bi pravna reakcija nakon Drugog svetskog rata u Nemačkoj možda bila podjednako mlaka kao nakon Prvog svetskog rata. Bez Haga bi ratni zločinci verovatno ne samo slobodno šetali prostorom bivše Jugoslavije već bi njime i upravljali. Zahvatajući štaviše, i dalje od Nürnberga, Hag je procesuirao optužene svih zaraćenih strana i veoma različitih položaja i stepena odgovornosti – od običnog vojnika do šefa države.

Otud i ne treba da čudi lavina kritika koje su iz regionala potekle spram Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju. Dovođenje njegovog legaliteta i legitimite u pitanje, isticanje političkog karaktera suđenja, problematizovanje odabira optuženika, sumnja u pravičnost postupka i poricanje zasnovanosti presuda realnost je sa kojom se isprva susreo i Nürnberg. Ova kritika nije bila toliko očigledna i glasna, budući da je Nemačka u vreme suđenja bila okupirana, ali je postala veoma vidna sa svakim novim komadićem suverenosti koji je u posleratnom periodu zadobijala. Bilo je potrebno da prođe mnogo vremena pa da se u ovoj kritici uspe razlučiti legitimna od nelegitimne, konstruktivna od razarajuće, dobromernja od zlonamerne. Istoriski, verovatno najsmislenija kritika upućena Nürnbergu je vezana za specifičan pogled na čitav ovaj period koji je generisao. Izvodeći pred sud nacističke glavešine iz različitih sfera, tužioci su se nadali da će reprezentativnošću optuženika uspeti da posredno predoče nemačkoj javnosti svu dubinu kriminalizovanosti sistema. Međutim, izgleda da je proizведен i suprotan efekat. Umesto katarze, preovladala je neka vrsta otuđenja, u kojem su mnogi ljudi sa jedne strane smatrali da postupak u Nürnbergu nema nikakve veze sa njima, a sa druge držali da je nemačko društvo Nürnbergom otplatilo svoj ratni dug i zatvorilo celu tu stranicu svoje istorije. „Ispada da su samo Hitler i Himler bili nacisti u Nemačkoj“, tumačio je tu manifestaciju jedan od posmatrača. Tek sa početkom nacionalnih suđenja za ratne zločine razvejan je ovaj otklon i otvorio se istinski ambis državnog kriminaliteta nesagledive dubine.

Taj složen odnos između nacionalnog i međunarodnog aspekta procesuiranja ratnih zločina je od ključne važnosti za prostor bivše Jugoslavije. Naime, jedna od neugodnih istina vezanih za ratne zločine je da njihove rasprostranjenost i dubina veoma često, a u jugoslovenskom slučaju svakako, izmiču mogućnostima pravnog sistema. Uprkos deklarativnom stavu da će svi koji su počinili ratni zločin odgovarati, iz razloga praktičnih, na žalost često i političkih, to nije moguće. U tako nesavršenom svetu, sreća je što postoje ne samo nacionalne, već i međunarodne institucije koje se bave tom problematikom, omogućavajući tako nešto više pravde. Maliciozni kritičari uzalud zloupotrebljavaju razlike u pristupima koje pritom postoje. U postgenocidnoj situaciji, svaki pravni iskorak ka njenom procesuiranju je dragocen. Postupak prenošenja odgovornosti za procesuiranje sa međunarodnog na nacionalni nivo, koji se u Nemačkoj pokazao tako ključnim za normalizaciju društva, biće i prava mera transformacije zemalja u kojima živimo.